

W. MYSZOR, *Język koptyjski: kurs podstawowy dialektu saidzkiego. Opracowanie studyjne*, Warszawa 1998, Wydawnictwo ATK, ss. 166.

Polskie studia nad językiem koptyjskim, będącym ostatnim stadium języka egipskiego oraz mową starożytnych chrześcijan w Egipcie, mimo że ich początki sięgają XVII w. (Akolut, Jabłoński¹, Wojde²), prezentują się nader skromnie na tle badań zachodnich. Praktycznie jeszcze do końca lat osiemdziesiątych nie posiadaliśmy podręcznika do nauki języka koptyjskiego w rodzimym języku; nie było też słownika koptyjsko-polskiego.

Pierwszy podręcznik do nauki gramatyki koptyjskiej w języku polskim został wydany dopiero w 1985 r. przez Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Była to *Gramatyka koptyjska: skrypt dla studentów II i III roku Instytutu Orientalistyki* Albertyny Dembskiej. Jego adresatami są przede wszystkim studenci egiptologii, którzy już w stopniu minimalnym opanowali gramatykę i słownictwo. Podręcznik zawiera informacje dotyczące struktury dwóch podstawowych dialektów koptyjskich, bohairskiego i saidzkiego, uznanych za klasyczne. Autorka we wstępie przedstawia historię języka, charakteryzuje piśmiennictwo (m.in. Pachomiusza, Atanazego Wielkiego i Szenutego) oraz stan badań. Prezentowany materiał gramatyczny uwzględnia ortografię i wymowę słów koptyjskich (cz. I: Pismo i fonetyka), analizę budowy form gramatycznych oraz ich funkcji (cz. II: Morfologia) i składnię (cz. III). Poszczególne przypadki omówione zostały jednocześnie dla dialektu saidzkiego i bohairskiego. Skrypt zaopatrzonego został w tablice zestawiające formy koniugacyjne. Podana też została bibliografia, w której uwzględniono ważniejsze gramatyki koptyjskie. Bardzo cenne są informacje (Wstęp i cz. I) dotyczące rozwoju poszczególnych dialektów oraz ich geograficznego rozmieszczenia.

Kolejnym etapem w rozwoju studiów nad językiem koptyjskim w Polsce było wydanie *Słownika koptyjsko-polskiego* (Warszawa 1996) opracowanego przez A. Dembską i W. Myszora (skrócona wersja – *Podręczny słownik języka koptyjskiego* – ukazała się w 1988 r.). Hasła w słowniku zestawiono na podstawie tekstów Pisma Św., literatury wczesnochrześcijańskiej, gnostyckiej oraz zachowanej korespondencji, a także tekstów liturgicznych (por. *Podręczny słownik*, ss. 5-6). Dla haseł występujących w dialekcie saidzkim i bohairskim uwzględniono obydwie warianty, podano też wyrazy pochodzenia greckiego. Ponadto godna odnotowania jest *Chrestomatia koptyjska* (Warszawa 1998),

¹ Paweł Ernest Jabłoński (1693-1754) był autorem słownika *Opuscula quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum illustrantur*, Lugdunis-Batavorum 1804-1813.

² Karol Godfryd Wojde (1725-1790), uczeń Jabłońskiego, zajmował się głównie pracami redakcyjnymi. Wśród przygotowanych przez niego dzieł znalazły się m.in. słownik M.V. Lacrosetgo – *Lexicon aegyptiaco-latinum*, Oxford 1775; oraz gramatyka Ch. Scholtza – *Grammatica aegyptiaca utriusque dialecti veteribus illius linguae monumentis summo studio collectum et laboratum*, Oxoni 1778.

którą opracowali również A. Dembska i W. Myszor, zawierająca wybór wczesnochrześcijańskich tekstów, gnostyckich i staroegipskich zaklęć magicznych w dialektach saidzkim i bohairskim i zaopatrzona słowniczkiem.

Najnowszym osiągnięciem w dziedzinie upowszechniania języka koptyjskiego jest niewątpliwie wydanie drugiego polskiego podręcznika. Jest to gramatyka ks. Wincentego Myszora pt. *Język koptyjski: kurs podstawowy dialektu saidzkiego*, która pod koniec 1998 r. ukazała się w Wydawnictwie ATK. Jej edycja jest godna odnotowania, bowiem autor, wybitny badacz gnostycyzmu oraz monastycyzmu starochrześcijańskiego na Wschodzie, adresuje ją nie tylko do egiptologów, lecz także, a może nawet przede wszystkim do osób zainteresowanych wczesnochrześcijańską literaturą koptyjską, gnostycką oraz archeologią wczesnochrześcijańską na terenie Egiptu. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w wyborze tekstów, służących za podstawę do analizy zjawisk językowych. Teksty te pochodzą z Nowego Testamentu, pism Pachomiusza i Szenu-tego oraz traktatów gnostyckich z Nag Hammadi. Znalazł się też fragment korespondencji prywatnej, co stanowi interesujący przykład ówczesnej sztuki epistolarnej u Koptów, a także urywek tekstu magicznego. Większość tekstów cytowana jest z oryginalnych wydań utworów koptyjskich, niektóre teksty mniejsze cytowane są za innymi podręcznikami.

W opracowaniu podręcznika autor opierał się m.in. na gramatykach G. Steindorffa (*Lehrbuch der koptischen Grammatik*, Chicago 1951), W. Tilla (*Koptische Grammatik*, Leipzig 1966), W. Kosacka (*Lehrbuch des Koptischen*, Graz 1974), L. Sterna (*Koptische Grammatik*, Leipzig 1880) i Th. Lambdina (*Introduction to sahidic coptic*, Macon 1982). Podręcznik zawiera trzydzieści lekcji oraz wykaz formantów gramatycznych i słowotwórczych, a także wybór tekstów jako lekturę uzupełniającą. Każda lekcja opracowana jest według następującego schematu: tekst (pochodzący z dzieła oryginalnego), wyjaśnienie występującej w tekście gramatyki, ćwiczenia polegające na tłumaczeniu zwrotów i zdań koptyjskich na język polski – których celem jest nie tylko utrwalenie nowych form lecz także poszerzanie koptyjskiego słownictwa – oraz słownik zawierający nowe wyrażenia, występujące w tekście i ćwiczeniach. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż już od pierwszej lekcji (w której podany został wykaz Ksiąg Nowego Testamentu) student obcuje z tekstem oryginalnym, dlatego też nauce języka towarzyszy jednocześnie stopniowe poznawanie literatury, a poprzez nią kultury starochrześcijańskich Koptów. Niewątpliwą zaletą książki jest również to, że *Język koptyjski* służyć może także jako pomoc w indywidualnych studiach. Jest to możliwe dzięki przystępnemu wyjaśnianiu gramatyki. Wykład został ograniczony do minimum, a trudniejsze zagadnienia powtarzane są w kolejnych lekcjach i podsumowane w lekcji ostatniej.

Niestety nie udało się uniknąć drobnych błędów redakcyjnych. Pojawiają się one w lekcjach 7 (s. 40, tekst, 2 w. od góry: jest *ñnehm̄hal* powinno być *ñnefh̄m̄hal* oraz 3 w. od góry: jest *peoueis*, powinno być *peouoëis*; s. 41,

wyjaśnienia gramatyczne, 14 w. od dołu, jest *ñmo=*, powinno być *ñmo=*), 9 (s. 47, tekst, 2 w. od góry, jest *ñenpsychē* powinno być *ñtenpsychē*), 11 (s. 58, ćwiczenia, 4 w. od góry, jest *tōn*, powinno być *pōn*), 16 (s. 82, wyjaśnienia gramatyczne, 7 w. od góry: jest *netme ete ñsenaamahte ñmou an* – wioski, które zajmą, powinno być *netme ete ñsenaamahte ñmoou an* – wioski, których nie zajmą) i 21 (s. 101, ćwiczenia, 1 w. od dołu: jest *szope*, powinno być *szope*; s. 102 leksemy, 4 w. od góry: znaczenie słowa *alektor* – kogut, zostało podane po *aparna*), dlatego też szkoda, że Redakcja nie zaopatrzyła książki w errate.

Anna Z. Zmorzanka – Lublin

Barbara FILARSKA, *Archeologia chrześcijańska zachodniej części Imperium Rzymskiego*, Warszawa 1999, Wydawnictwo ATK, ss. 212 + 16 kolorowych plansz.

Z wielką radością powitać należy długo oczekiwany, opublikowany w Wydawnictwie ATK, nowy polski podręcznik do archeologii chrześcijańskiej autorstwa prof. dra hab. Barbary Filarskiej: *Archeologia chrześcijańska zachodniej części Imperium Rzymskiego*. Analogiczne polskie dzieło ukazało się ponad 100 lat temu, kiedy to w 1890 r. uczeń G.B. Rossiego, a potem biskup i profesor Uniwersytetu Lwowskiego ks. Józef Bilczewski opublikował w Krakowie swoją *Archeologię chrześcijańską wobec historii, Kościoła i dogmatu*. W minionym stuleciu pojawiło się w języku polskim zaledwie dwie tego typu publikacje: w 1982 r. *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia* w opracowaniu profesora ATK ks. Franciszka Stopniaka, będąca jednak tylko spolszczoną przeróbką klasycznego, wielokrotnie wznawianego, włoskiego podręcznika *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI* (wyd. 2, Edipuglia 1980) P. Testiniego, a w r. 1994 wydana przez PWN *Archeologia chrześcijańska* F.W. Deichmanna, będąca jednak znów tylko przekładem niemieckiego podręcznika *Einführung in die christliche Archäologie* (Darmstadt 1983), dokonanym (z bardzo skąpo uwzględnioną bibliografią polską) przez profesora Uniwersytetu Warszawskiego dra hab. E. Jastrzębowską. Autorka omawianej obecnie pozycji, długoletni kierownik Katedry Sztuki Starożytnej (1969-1992) i Międzywydziałowego Zakładu Badań nad Antykiem Chrześcijańskim (1969-1992) KUL, a także wykładowca i kierownik Katedry Archeologii Chrześcijańskiego Zachodu (1983-1989) ATK, znana w Polsce z wielu publikacji na temat archeologii i sztuki wczesnochrześcijańskiej, zwłaszcza podręczników: *Początki architektury chrześcijańskiej* (Lublin 1983) i *Początki sztuki chrześcijańskiej* (Lublin 1986), wypełnia przez tę publikację, mimo przejścia na emeryturę i nie najlepszego zdrowia, złożoną przed laty zarządowi Polskiej Sekcji Patrystycznej obietnicę, iż napisze w przyszłości przynajmniej elementarny podręcznik do archeo-